

Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi

Hatice UYANIK*
Ayşe Nur MORKOÇ**

ÖZ

Lapis lazuli, ana bileşeni lazurit minerali, kalsit, pirit ve diğer silikatlarla birlikte birkaç farklı mineralin bileşiminden oluşan mavi renkli, yarı şeffaf-opak nitelikli bir taştır. Lapis lazuli, doğada çok kolay bulunan bir taş değildir. Bu taşın elde edildiği dünyadaki ana üretim alanları Güney Amerika, Baykal Gölü ve Afganistan'ın Bedaşan bölgesidir. Çalışma sahamızı oluşturan Mezopotamya coğrafyasında lapis lazuli kaynağı yoktur. Buna rağmen lapis lazulinin, Mezopotamya'da erken tarihlerden itibaren tanındığı bilinmektedir. Tunç Çağı'na gelindiğinde ise Mezopotamya uygarlıklarınca özellikle de Sumerler tarafından beğenilen ve elde edilmek istenen bir taş olduğu görülmektedir. Mezopotamya uygarlıkları, bu taşı kendileri kullandıkları gibi onun Mısır ve Anadolu'ya taşınmasına da öncülük etmişlerdir.

Bu çalışmanın amacı Mezopotamya coğrafyasında bulunmamasına rağmen ithalatı yapılan değerli taşlar arasında görülen lapis lazulinin, Tunç Çağı'nda Mezopotamya uygarlıklarınca hangi kaynaklardan temin edildiği, bölgeye nasıl ulaştığı, hangi alanlarda kullanım gördüğü ve bu taş ne tür anlamlar yüklediğini ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Lapis lazuli, Bedaşan, Ticaret, Boncuk, Maden.

The Supply, Use and Importance of Lapis Lazuli in Mesopotamia in the Bronze Age

ABSTRACT

Lapis lazuli is a precious stone of generally blue color, translucent-opaque quality, which contains lazurite mineral and consists of several different minerals together with calcite, pyrite and other silicates. Lapis lazuli is not an easily found stone in nature. The main production areas in the world where lapis lazuli is obtained are South America, Lake Baikal and Bedaşan region of Afghanistan. There is no source of lapis lazuli in Mesopotamia geography, which composes our study region. Despite this, it is known that lapis lazuli has been known in Mesopotamia since early dates. When it comes to the Bronze Age, it is seen that it is a stone that is liked and desired to be obtained by the Mesopotamian civilizations, especially by the Sumerians. Mesopotamian civilizations used this stone themselves as well as pioneered its move to Egypt and Anatolia.

This study aims to reveal from which sources the lapis lazuli, was obtained, which has been used since very early dates, how it reached the region, in which areas it was used, and what kind of meanings were attributed to this stone by Mesopotamian civilizations in the Bronze Age, although it was not found in Mesopotamian geography.

Keywords: Lapis lazuli, Bedaşan, Trade, Bead, Mine.

1. Giriş

Lapis lazuli, Latince taş anlamına gelen “lapis” ile Farsça mavi anlamına gelen “lazuli” kelimelerinin birleşmesinden türemiştir. “Mavi taş” anlamına gelen lapis lazuli genellikle koyu mavi-lacivert renginde olduğundan lacivert taşı olarak da adlandırılmaktadır.

Lapis lazuli, ana bileşeni lazurit ($(\text{Na,Ca})_8(\text{AlSiO}_4)_6(\text{SO}_4,\text{S,Cl})_2$) mineralini içeren ve kalsit, pirit ve diğer silikatlarla birlikte birkaç farklı mineralin bileşiminden oluşan mavi renkli, yarı şeffaf-opak nitelikli kıymetli bir taştır. Ayrıca augit, diopsit, enstatit, mika, hauynit, hornblend ve nosean da içerebilir. Sertliği yaklaşık 5.0-5.5 arasındadır. Lapis lazuli genelde kireçtaşlarının kontakt metamorfizmasıyla oluşur. En güzel rengi, pirinç sarısı renginde pirit zerrecikleriyle hafifçe kaplanmış koyu bir mavidir. Beyaz kalsit damarlarının olmaması ve pirit kalıntılarının az olması taşın değerini artırır. Fazla kalsit veya pirit ihtiva eden taşlar diğerlerine oranla pek değerli değildir. Taştaki pirit varlığı çoğu zaman doğal lapis lazuliyi birçok lapis imitasyonundan ayırmak için önemlidir (Duffin, 2014, s. 84; <http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/lapislazuli> (Erişim tarihi 20.02.2020)(Fotoğraf 1).

Lapis lazuli, dünya genelinde nadir bulunan taşlardan biridir. Dünya üzerinde sınırlı sayıda lapis lazuli kaynağının mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlar: 1. Bedaşan, Afganistan, 2. Pamir Dağları, 3. Baykal

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, hatice.uyanik@gop.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, aysenurmorkoc@trakya.edu.tr

Makalenin Gönderim Tarihi: 07.11.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 22.12.2020

Gölü ve Çevresi, 4. Burma, 5. Baffin Adası, Kanada, 6. Edwards, Newyork, ABD, 7. Wyoming-Kolorado-Utah, ABD, 8. California, 9. Şili, 10. Angola, 11. Atlas Dağları, 12. Latium, İtalya, 13. Ural Dağları, Rusya'dır (Zöldföldi & Richter vd., 2006, s. 354-355). Bu merkezlerden de anlaşılacağı üzere lapis lazulinin elde edildiği dünyadaki maden yatakları, Güney Amerika, Baykal Gölü ve Afganistan'ın Bedahşan bölgesinde yoğunlaşmıştır (Sarianidi & Kowalski, 1971, s. 13; McIntosh, 2008, s. 166).

Çalışma sahamızı oluşturan Mezopotamya coğrafyasına bilinen en yakın lapis lazuli kaynağı yaklaşık 2000 km uzaklıkta olan Afganistan madenleridir (Casanova, 2000a, s. 177). Bu denli uzak mesafeye rağmen Mezopotamya'da özellikle Tunç Çağı'nda bu taşın çok yoğun bir şekilde ithal edildiği ve kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada lapis lazulinin Mezopotamya'ya nereden, nasıl ve hangi amaçlara hizmet etmek için getirildiği ele alınacaktır.

2. Eski Yakındoğu'da Lapis Lazulinin Temin Edildiği Kaynaklar ve Lapis Lazuli Ticaretinin Tarihçesi

Eski Yakın Doğu uygarlıklarının bu taşı hangi kaynaklardan temin ettiği üzerine bilim adamları tarafından detaylı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ışığında Afganistan'daki Bedahşan madenleri (özellikle Sar-i Sang), MÖ 6.-1. bin yıllar boyunca Yakın Doğu için lapis lazuli kaynağı olarak tanımlanan ana maden yatakları olarak belirlenmiştir (Herrmann, 1968, s. 22-29; Law, 2014, s. 427; Vaggelli & Es Sebar vd., 2019, s. 1-2). Sar-i Sang'dan yaklaşık 130 km uzaklıkta bulunan Tacikistan/Pamir Dağları'ndaki maden yatakları, şu an tam olarak doğrulanmamış olsa da diğer potansiyel kaynaklar arasında sayılmaktadır¹. Kuzeydoğu Rusya'daki Baykal Gölü madenlerinin ise coğrafi olarak uzaklığından² dolayı Yakın Doğu'da, lapis lazuli ticaretinde önemli bir rol oynamadığı düşünülmektedir (Herrmann, 1968, s. 28-29; Ajango, 2010, s. 10; Massa & Palmisano, 2018, s. 76).

Kendine özgü mavi rengi ve nadir olması nedeniyle lapis lazuli, Neolitik Çağ'dan beri değerli nesnelerin ve mücevherlerin (boncuklar, mühürler, küçük dekoratif sanat eserleri vb.) imalatında kullanılmıştır. Lapis lazuli kullanımının Güney Asya'daki en eski kanıtı, MÖ 7. bin yıla ait mezarlarda lapis lazuli süs eşyalarının keşfedildiği erken İndus ticaret şehri Mehrgarh'daki (Pakistan) arkeolojik buluntulardan gelmektedir (Tosi & Vidale, 1990, s. 98; Law, 2014, s. 419). Kalkolitik dönemde, İran yaylası ve İndus Vadisi boyunca arkeolojik verilerle teyit edildiği gibi lapis lazuliden yapılan nesnelerin sayısı artmıştır (Law, 2014, s. 419, 429). Yarım Tepe'den MÖ 6. bin yılın sonlarına tarihlenen lapis lazuli boncuklar, Kuzey Mezopotamya'daki en erken ithalatı temsil etmektedir (Moorey, 1994, s. 88). Bu buluntular dışında, Kuzey Mezopotamya'da Gawra'da³(Gawra XIII) yapılan kazılarda, Geç Ubeyd tabakasından itibaren lapis lazuli boncuklar ve mühürler ele geçirilmiştir. Lapis lazulinin hem ham hem de bitmiş formda düzenli olarak Mezopotamya'ya ulaşması MÖ 4. bin yılın ilk yarısından sonra Uruk ve Cemdet Nasr⁴ dönemlerinde olmuştur (Moorey, 1994, s. 88; Massa & Palmisano, 2018, s. 77). Yazılı ve arkeolojik veriler doğrultusunda, lapis lazulinin Mezopotamya'da MÖ 3. bin yılda oldukça tercih edilen ve kullanılan bir taş olduğu görülmektedir (Law, 2014, s. 420). Lapis lazuli, MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında Mısır ve MÖ 3. bin yılın ortalarında ise Anadolu ve Kafkaslar'da da biliniyordu (Sarianidi & Kowalski, 1971, s. 12-13). Tunç Çağı'nda lapis lazuliden yapılmış ürünler, Suriye-Mezopotamya bölgesinde değerli bir malzeme olarak kilit bir rol oynamıştır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere lapis lazuli eski Yakındoğu'da çok eski ve uzun bir ticaret tarihine sahiptir.

3. Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi

Sumerce'de lapis lazuli için “na⁴.ZA.GÍN”, Akkadca'da ise esas olarak mavi anlamına gelen “uqnû” kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca Sumer ve Akad arasındaki yakın ilişkiden dolayı lapis lazuli için Sumerce “na⁴.ZA.GÍN” kelimesinden türetilmiş Akadça “zaginnu,” “nazaginakku,” “zagindurû,” ve “zagingutû

¹ Law, buradaki maden yatağının çok küçük ve 4600 m yükseklikte sarp bir uçurumun üzerinde yer aldığından önemli bir kaynak olmayacağını ileri sürmüştür (Law, 2014, s. 426).

² Baykal Gölü maden yatağı ile Mezopotamya arası yaklaşık 3000 km'dir (Ajango, 2010, s. 10).

³ Gawra, lapis lazuli ve diğer egzotik malların ticaretinde Zagros Dağlık bölgesi ve Yukarı Dicle Havzası'ndan Mezopotamya'ya doğru bir ulaşım noktasıydı (Pearsall & Rothman, 2002, s. 35).

⁴ Lapis lazuli nesneler, Güney Mezopotamya'da Cemdet Nasr döneminde Ur, Uruk, Khafaje, Girsu ve Suriye'de Tell Brak yerleşmelerinde tespit edilmiştir (Herrmann, 1968, s. 31).

kelimeleri de görülmektedir. Lapis lazuli, Hititlerde “ku(wa)nnas”, Ugarit dilinde “ignu” olarak geçmektedir. Eski Mısır'da cennet ve mavi taş anlamına gelen “h-s-b-d” olarak bilinmektedir. Lapis lazulinin Mezopotamya kaynaklarındaki karşılığı olan “uqnûm” kelimesine Kültepe tabletlerinde rastlanmamıştır. Buna karşılık gelen kelimenin husârum⁵ olduğu tespit edilmiştir (Von Rosen, 1988, s. 21-25; CAD, 2010, s. 195-196; Aston, 1994, s. 72).

Lapis lazuli, özellikle renginden dolayı Mezopotamya'da çok beğenilen bir taşı. Mezopotamya'da bulunmayan, Afganistan'dan getirilmesi güç ve pahalı olan lapis lazulinin, MÖ 3. bin yıldan itibaren cam, fayans üretilerek taklidi yapılmıştır (Çınardalı & Karaaslan, 2013, s. 22). Bu nedenle kâtipler, gerçek lapis lazuli ile lapis lazuli rengindeki cam materyaller ve fayanslar arasındaki farkı yazıtlarda belirtmiştir:

^{na4}uqnû⁶: lapis lazuli (veya koyu mavi taşlara benzeyen)

^{na4}uqnû şadi: dağların lapis lazulisini (yani gerçek taş)

^{na4}.ZA.GÍN (uqnû) ĥip şadi: dağlardan kesilmiş lapis lazuli

^{na4}uqnû başlu: lapis lazuli (kaynatarak üretilen) (yani cam veya fayans)

^{na4}uqnû kûri: fırın lapis lazulisini (yani cam veya fayans)(Thavapalan, 2019, s. 312).

Yazılı belgeler ışığında Mezopotamya ülkeleri tarafından lapis lazulinin, başta ticari ilişkiler olmak üzere askeri, siyasi ve diplomatik ilişkiler (ganimet, haraç ve hediye) yoluyla temin edildiği anlaşılmaktadır.

3.1. Ticari İlişkiler Yoluyla Lapis Lazuli Temini

Mezopotamya'da, lapis lazuli eserlerin dağılımına ilişkin arkeolojik veriler, bu taşın ticaretinin Kuzey Mezopotamya'da Ubeyd döneminde başladığını göstermektedir. Güney Mezopotamya'daki yerleşmelerde bu döneme ait lapis lazuli buluntuların olmaması, lapis lazuli ticaretinin Kuzey Mezopotamya'nın kontrolünde olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum uzun sürmemiş, ticaret Uruk ve Cemdet Nasr döneminde güneyde büyüyen kentlere kaymış ve Mezopotamya'da lapis lazulinin ticareti yaygınlaşmıştır (Herrmann, 1968, s. 29, 31; Massa & Palmisano, 2018, s. 77). Değerli taşların özellikle de lapis lazulinin kullanımının yaygınlaşması, bu kentlerin gelişimi ve hiyerarşik bir toplumun ortaya çıkması ile aynı zamana denk gelmektedir (Casanova, 2001, s. 153). Esasen kentleşme ile ticaretin gelişmesi arasında sıkı bir ilişki vardır. Kentlerin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan toplumsal hiyerarşi, seri üretim ve elit kesimin statülerini görünür kılacak egzotik malların talep edilmesi uzun-mesafeli uluslararası ticareti canlandırmıştır (Crawfort, 2015, s. 187). Bu ticaret kapsamında Mezopotamya uygarlıkları, tarım ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünler karşılığında maden, kereste ve egzotik ürünler almışlardır (Mieroop, 2018, s. 127-128).

Lapis lazuli, Mezopotamya uygarlıkları tarafından kutsal sayılmış ve prestij ürünleri arasında yer almıştır. Bu nedenle Mezopotamya'da yöneticiler tapınak ve saray için gerekli olan lapis lazulinin tedarikini bizzat kendileri üstlenmiştir. Güney Mezopotamya'da Cemdet Nasr döneminde lapis lazuli ticaretinin başlamasından kısa bir süre sonra, Erken Hanedanlık I döneminde yaklaşık iki yüz yıl boyunca ticarete bir düşüş meydana gelmiştir. Ancak ticaret daha sonra Erken Hanedanlık II döneminde yeniden inşa edilmiştir. Bu durum “Enmerkar ve Aratta Beyi” destanına da yansımıştır. Erken Hanedanlık II döneminde tarihlenen Enmerkar Destanı'nda Uruk kralı Enmerkar, Aratta'yı kendine bağlı bir devlet haline getirmeye

⁵ husârum'un lapis lazuli mi yoksa hematit mi olduğu uzun zaman tartışılmıştır (Thavapalan, 2019, s. 312 d. 1210). Bazı filologlar metinlerde lapis lazulinin Sumerogramı ^{na4}.ZA.GÍN'in geçtiğine işaret ederek, husârum'un lapis lazuli olamayacağını yazmışlardır. Fakat bir mektupta ^{na4}.ZA.GÍN ile husârum'un birlikte kullanılmasıyla ^{na4}.ZA.GÍN'in Kültepe tabletlerinde husârum karşılığında yazıldığı anlaşılmıştır. İlgili yerde şu satırlar yazılmıştır: “*Senin bana yazdığın Dan-Aşşur'un lapis lazulisine* (^{na4}.ZA.GÍN) *gelince, lapis lazuli (husârum) emanet ettiği şahitler ve onun temsilcileri ölmüştür*” (Günbattı, 2017, s. 82).

⁶ Oppenheim, gerçek lapis lazulinin metinlerde “dağlık lapis lazuli” (uqnû şadi), taklidinin “fırından lapis lazuli” (uqnû kûri) olarak anıldığını belirtmiştir. Ancak Oppenheim'inde belirttiği üzere ^{na4}.ZA.GÍN terimi çoğu zaman hem gerçek minerali hem de onun taklidini kapsayabiliyordu. Bu nedenle bazen durum çok daha karmaşık bir hal aldığından bu ayrımı yapmak dikkat gerektirmektedir. Ancak bu terimin geçtiği metinde yer alan ayrıntılı bilgiler net bir tanımlamaya yardımcı olmaktadır (Oppenheim, 1970, s. 10 vd).

⁷ Enmerkar ve Aratta Beyi Destanı'nda, Anshan ve Aratta iki komşu şehir olarak tasvir edilmiştir. Destan'da Aratta, lapis lazuli kaynağı olarak geçmektedir. Aratta'nın bugünkü Kirman eyaleti olabileceğine dair görüşler vardır. İran'da lapis lazuli madenlerinin varlığına dair bir takım yazılı referanslar olsa da tespit edilmiş maden yatağı yoktur. Bu durumda Aratta'nın lapis lazulinin Afganistan kaynaklarından aktarılması için güney rota üzerinde yer alan bir durak olabileceği düşünülmektedir. Majidzadeh'e göre Bedahşan lapis lazulisini, Shahr-i Sokhta'ya getiriliyor daha sonra Aratta yoluyla Uruk'a ulaşıyordu (Majidzadeh, 1976, s. 113).

karar verdikten sonra, Aratta kralından tahıl karşılığında Eridu'daki Apsu tapınağının süslemesinde kullanmak üzere altın, gümüş ve yarı değerli taşların yanı sıra özellikle lapis lazuli istediği geçmektedir (Kramer, 2002, s. 356).

35. Güneş'in oğlu Enmerkar,
36. Hayırlı dualara cevap veren eceye,
37. Kutsal İnanna'ya, dua etti:
38. Kız kardeşim! Aratta, Uruk için,
39. Hiineriyle altın gümüş çıkarsın benim için,
40. Cilalı lapis lazuli taşı [çıkarsın benim için]
41. Cilalı lapis lazuli taşı mükemmel [işlesinler benim için]
42. Göksel bir tapınak, senin kalacağın bir yer,
43. Eana'nın tapınağı [olarak], Aratta baki inşa etsin. (Sumer Kral Destanları-Enmerkar-Lugalbanda: 4).

Tunç Çağı'na ait tabletler incelendiğinde lapis lazuli ticaretinin siyasi otoritelerin tekelinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Lapis lazuli, Asur Kolonileri devrinde Anadolu'da ticareti yapılan değerli taşlar arasında ilk sırada yer almaktadır. Anadolu'da saray, lapis lazulinin (husārum) ticaretinin tekeli elinde bulundurmaktaydı. Kaniş Karumu'nun 1 mina 11 şekel lapis lazuli hakkında verdiği kararı içeren bir metinde şöyle denilmektedir: “Eddin-Aşşur şöyle cevap verdi: ‘Gerçekten 1 mina 11 şekel lapis lazuli İdi-Su’n Mama’dan Zalpa’ya, bana getirdi ve ben bu lapis lazuli Su’en-damiq’in oğlu Manua’ya verdim. O (onu) Hattuş’a, İmgur-Aşşur’un oğlu Sarridum’a götürdü.’ O lapis lazuli 8 yıl sonra Manua Sarridum’a verdi. İdi-Su’n’in mektupları ve benim mektuplarım Hattuş’a, bizim temsilcilerimize gitti. Fakat o, lapis lazuli (aldığını) inkâr etti...” (Günbattı, 2017, s. 82).

Mari Krallığı'nda da bu taşın ticareti ile bizzat krallar ilgilenmiştir. Mari kralı Zimri-Lim (MÖ 1775-1760) elçisi Yassi-Dagan'ı, yarı değerli taşların satışı ve lapis lazulinin (veya bakır) satın alınması için yabancı ülkeye göndermiştir. Bu işle görevlendirilen Yassi-Dagan ise saraya şöyle yazmıştır. ARMT XXV 154, 118 : “Efendimin bana yolladığı kaya kristali ve onun için belirlediği fiyat hakkında, “Bu kaya kristalinin fiyatı ile ilgili olarak : sizin için belirlediğimden daha yüksek olabilir ama daha az olamaz. “...Şimdi, efendimin talimatına göre, bu kaya kristalini satacağım ve mevcut bulduğuma bağlı olarak, efendimin bana verdiği kadar parayı kalay veya lapis lazuli almak için kullanacağım” (Sasson, 2008, s. 96).

Zimri-lim ayrıca bir komutan olan Zimri-Addu'nun, Larsa bölgesine düzenlediği seferinde lapis lazuli elde etmesini emreder. ARMT XXVII 161,3-7: “Etrafınıza bakın ve bir tefeciden gelen parayı kullanarak lapis lazuli -lapis lazuliden bir kolye veya batta sadece ham parçalar- satın alın ve parasını buradan göndereceğim” (...).

Zimri-lim'in bu isteğine karşı Zimri-Addu'nun verdiği cevap ise şu şekildedir. ARMT XXVII 161, 8-20: “Larsa'nın tüm ülkesi uykudan mahrumdur; korku üzerlerine çöktü ve tüm yükümlülüklerini ihmal ediyorlar... Sadece bu değil, lapis lazuli (satın almak) için borç verecek (ama) lapis lazuli satacak kimse yok? Efendimin İşar-Lim'den lapis lazuli sormamı yazdığı gibi, İşar-Lim'e sordum, ama o, Susa'dan kimse gelmiyor ve lapis lazuli [yok] [...]” (Micheel, 1999, s. 413-414).

Ebla yöneticileri de lapis lazuli ticaretini kraliyet imtiyazı olarak korumuş ve taşın bölgesel ve daha uzak bölgelere dağıtımında önemli rol oynamışlardır (Sowada, 2009, s. 184; Biga, 2014, s. 98). Ebla yöneticileri lapis lazuli, bu taşın kendilerinden önceki durağı olan Mari kentinden temin etmişlerdir. Bu durum yazılı belgeler yoluyla da teyit edilmektedir.

TM. 75.G.2333 obv. VII 11-13: “4 mina gümüş Mari'den 8 mina lapis lazuli ile değişti” (Ibr.3)

TM. 75.G.3052 rev. III 7-13: “1 mina gümüş Mari'nin ırmak tüccar İti'den 1.20 mina lapis lazuli ile değişti” (Ibr.5)(Archi, 2017, s. 37).

3.1.1. Afganistan'dan Mezopotamya'ya Ulaşan Ticaret Güzergâhları

Afganistan madenlerinden çıkartılan lapis lazulinin Mezopotamya'daki siyasi otoritelere hem kara hem de deniz yoluyla ulaştığı yazılı ve arkeolojik kanıtlar neticesinde anlaşılmıştır. Arkeolojik veriler ışığında, Afganistan ve Mezopotamya arasında birçok kara ticaret güzergâhı tespit edilmiştir. Bu güzergâhların ortak noktası İran topraklarıdır. Afganistan menşeli lapis lazuli ve lapis lazuli ürünler Mezopotamya'ya taşınırken İran'dan geçmek durumundaydı. Bu durumda İran bölgesinin lapis lazuli ticaretinde erken dönemlerden itibaren Afganistan'la Mezopotamya arasında bir köprü görevi üstlendiği anlaşılmaktadır (Law, 2014, s. 420).

Afganistan ve Mezopotamya arasında kuzey ve güney olmak üzere iki ana kara yolu güzergâhı bilinmektedir. Muhtemelen bu güzergâhlara bağlanan ara yollarda mevcuttur. Kuzey güzergâhı, Büyük Horasan yolu olup lapis lazuli ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. İran platosunun kuzeyinin bir bölümünü kapsayan büyük Horasan yolu (İpek yolu), tarih boyunca Mezopotamya, İran'ın doğu ve batısı, Afganistan hatta Çin arasında bir kavşak noktası oluşturmuştur. Bu bölgeler arasında birçok hammaddenin ticareti bu güzergâhla gerçekleştirilmiştir. İran'ın kuzey kesimlerince uzanan bu yol Tepe Hisar bölgesinden geçerek Diyala Vadisi yoluyla Zağros Dağları'nı aşarak Asur ve Babil'e ulaşır.

Mezopotamya'da muhtemelen siyasi dengelerin değişmesiyle birlikte kuzey yolu, güney Susa bölgesinde başka bir kol geliştirmiştir. Bu kol yani güney güzergâhı ise Helمند Nehri'ni Shahr-i Sokhta'ya (Belucistan) doğru takip eder ve ardından Kirman ve Fars üzerinden Susa bölgesine oradan da Mezopotamya'ya geçer (Tosi, 1974, s. 3-22; Mynářová, 2012, s. 63; Huang, 2018, s. 393-394).

Mezopotamya yazılı belgelerinden, lapis lazulinin MÖ 3. bin yılın ikinci yarısından itibaren Meluhha, Dilmun yoluyla Basra Körfezi'nin güneyinden Mezopotamya'ya ulaştığı anlaşılmaktadır (Kramer, 2002, s. 367, 373). Bu durumda lapis lazuli önce Afganistan'dan Hindukuş Dağlarına, daha sonra Hindukuş Dağlarının güneybatı kesimlerinden Belucistan ve Sistan'a taşınmıştır. Son olarak da bu taşlar Basra Körfezi boyunca gemilerle Güney Mezopotamya'ya ulaşmıştır (Sarianidi & Kowalski, 1971, s. 13). Sonuç olarak, lapis lazuli ticaretinin üç ana yolunun kesinlikle birbirinden tamamen ayrı olmadığı ve aralarında kesişme ve bağlantıların olduğu anlaşılmaktadır (Huang, 2018, s. 396).

3.2. Askeri, Siyasi ve Diplomatik İlişkiler Yoluyla (Ganimet, Haraç ve Hediye) Lapislazuli Temini

Lapis lazulinin Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da siyasi otoriteler tarafından sadece ticaret yoluyla değil ganimet ve haraç almak yoluyla da temin edildiği bilinmektedir⁸. Lagaş tapınaklarının yağmalanması ile ilgili bir metin bu duruma açık bir örnektir. Metinde şehirlerin yakıldığı, tapınakların kıymetli ürünlerinin yağmalandığı ve yağmalanan kıymetli ürünler arasında lapis lazulinin de ele geçirildiği özellikle belirtilmektedir. Tablet 6:9 Lagaş Kralı Urukagina:

I- Umma kralı, Eki[bira]'yı ateşe verdi. O, Antasura'yı ateşe verdi ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı. O, Tirash'ın "sarayı"nı yağmaladı?, Abzūbanda'yı yağmaladı?, Enlil ve Utu'nun tapınaklarını yağmaladı?

II- Abush'u yağmaladı? ve onun kıymetli metallerini ve lapis lazulisini topladı; Ebabbar'ı yağmaladı? Ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı; Ebabbar'ı yağmaladı? Ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı. O, kutsal korudaki Ninmah'ın giguna'sını yağmaladı?

III- ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı; Bagar'ı yağmaladı? onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı; o Dugru'yı ateşe verdi ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı; o Abzu-ega'yı yağmaladı? Gaturndug Tapınağı'nı ateşe verdi,

IV- onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı ve onun heykelini tabirip etti; Inana'nın Eana türbesini ateşe verdi, onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı ve heykelini tabirip etti; o Shapada'yı yağmaladı? Ve onun değerli metallerini ve lapis lazulisini topladı.

⁸ Lapis lazuli, MÖ 1. bin yılda da Asur krallarının askeri seferleri sonucu elde ettikleri ganimetler arasında sayılmaktadır. Asur kralı III. Salmanasar (MÖ 859-824), Balawat Kapısı üzerindeki yazıtında Sur ve Sidon'dan aldığı haraçlar arasında lapis lazuli de saymaktadır: "Ben Tyre ve Sidon şehri balkandan tribut olarak gümüş, altın, kalay, bronz, yün, lapis lazuli ve carnelian aldım" (Grayson, 1996, s. 147). Asur kralı III. Tiglat-Pileser (MÖ 745-727) yıllıklarında, saltanatının ikinci yılında yaptığı bir seferde ele geçirdiği ganimetleri sayarken "en iyi dağların lapis lazulisini..... 300 talent (9 ton) lapis lazuli" ifadesi de geçmektedir (Luckenbill, 1926, s. 272). Lapis lazuli metinlerde küçük miktarlarda anılmaktadır. Burada verilen lapis lazuli miktarı çok yüksek olduğu gibi ilk kez böyle büyük miktarda geçmektedir. Bu rakam kâtip hatası, çeviri hatası olabileceği gibi kral tarafından bilinçli de yazdırılmış olabilir. II. Sargon (MÖ 721-705) saltanatının yedinci yılında Kilikya üzerine bir sefer düzenlemiştir. Sargon, bu sefer sonucunda ülkesine götürdüğü haraçlardan bahseder. Nitekim bu haraçlar arasında lapis lazulide yer almaktadır: "Sayamayacağı kadar altın, gümüş, bronz ve demir madeni, lapis-lazuli taşı, yağınlar halinde mubbu-digili taşı, menekşe, mor, parlak renkli yünlül çamaşır ve keten benzeri; şimşir tabtası, sedir, selvi, her çeşit çalılar, kokusu hoş olan Amanoslar'dan ürünleri Sumer ve Akkad şehirlerinde yaşayan Bel, Sarpanit, Nabu, Tasmet gibi tanrılara üçüncü yulmda hediye etti" (Luckenbill, 1927, s. 36). Esarhaddon (MÖ 680-669) Prizması'nda, Medlerin, Asur kralı Esarhaddon'a haraç olarak gönderdikleri mallar arasında atlar ve kayalardan kesilmiş lapis lazuli geçmektedir (Thompson, 1931, s. 21). Metinde Bikni Dağı lapis lazuli kaynağı olarak gösterilmektedir. Bikni Dağı'ndan lapis lazuli gönderilmesi istenmektedir. Medler'in ise lapis lazuli kaynağı olarak gösterilen Bikni Dağı'nın sınırında yaşadıkları yazmaktadır (Luckenbill, 1927, s. 208-209, 215).

V- Henda'da, o alt üst etti... Ki'es'de, o Nindar Tapınağı'nı yağmaladı? Ve onun değerli metalleri ve lapis lazulisini topladı; Kinunir'de Dumuzi-abzu Tapınağı'nı ateşe verdi ve onun değerli metalleri ve lapis lazulisini topladı; o Lugalurub Tapınağı'nı ateşe verdi ve

VI- onun değerli metalleri ve lapis lazulisini topladı; Nansbe'nin E-engura'sını yağmaladı? ve onun değerli metalleri ve lapis lazulisini topladı, Sag[ug]'da

VII-Amagesbtinanana Tapınağı'nı yağmaladı?, onun değerli metalleri ve lapis lazulisini topladı ve onları bir kuyuya attı?

Ningursu'nun tarlalarında ekili olan arpayı yok etti.

L[ag]aş'ı soyan Umma'nın kralı, Ningursu'ya karşı bir günah işledi; o (Ningursu) kendisine karşı kalkan (?) elleri kesecek. Bu, Girsu'nun kralı Urukagina'nın günahı değildir. Umma ensi'si Lugalzageszi'nin (kişisel) tanrısı Nidaba bütün (bu) günahlarını ona (Lugalzageszi'ye) yüklesin" (Cooper, 2002, s. 52).

Lugalzageszi'den kısa bir süre önce Sumer'in büyük bir bölümünü egemenliği altına aldığı anlaşılan Enshakushana, Kiş ve Akşak'ı fethettiğini, değerli eşyalarını yağmaladığını ve bunları Tanrı Enlil'e bağışladığını yazmıştır: "beykellerini, değerli metalleri ve lapis lazulisini, kerestelerini ve hazinelerini Nippur'daki Enlil'e bağışladı" (Cooper, 2002, s. 42).

Sumer kralı Eannatum, hükümdarlık döneminde Elam ve Subartu'yu mağlup ettiğini ve onların değerli ürünlerine el koyduğunu şu ifadelerle belirtmiştir: "onların değerli metalleri ve lapis lazulisini, onların kereste ve hazinelerini, gemilere yükledi" (Cooper, 2002, s. 42-43).

Tunç Çağı'nda krallar iktidar değişiklikleri, evlilikler, resmi törenler, saray ve tapınak inşası gibi önemli olayları kutlamak amacıyla birbirlerine armağan gönderiyorlardı. Tunç Çağı'nda gönderilen bu armağanlar arasında lapis lazuli ve lapis lazuliden yapılmış objeler görülmektedir. Ur kralı Mesannepada'nın Mari'de bir tapınağın kurulması ile ilgili olarak Mari kralına gönderdiği değerli hediyeler, Erken Hanedanlık Dönemi sarayının yanmış harabelerinde bir çömlek içerisinde bulunmuştur. Bu çömlek içerisinde üzeri yazılı lapis lazuli boncuk kolyenin yanı sıra lapis lazuliden yapılmış çok sayıda özenle şekillendirilmiş boncuk, altı amulet ve bir kartal figürü bulunmuştur. Uzun lapis lazuli boncuk kolye üzerinde "Kiş kralı Meskalamduğ'un oğlu Ur (sehri) kralı Mesannepada, Tanrı Lugalkam'a bu boncuğu adadı" ifadeleri yer almaktadır (Parrot, 1965, s. 219-220, levha, XV 4 ; Cholidis, 2003, s. 143; RIME 1.13.05.01. Erişim.12.01.2021)(Fotoğraf 2).

Mari'den Ebla'ya hediye olarak lapis lazuli eserler gönderilmiştir (Pinnock, 2006, s. 350). Mari kralı Zimri-Lim'in Halep kralının kızı Shiptu ile olan evliliğinde çeyiz olarak gönderilen ürünler arasında lapis lazuli kolyeler geçmektedir (Sasson, 2008, s. 99). Amarna mektuplarında, dönemin diplomasisi gereği Mezopotamya yöneticileri tarafından Mısır firavunlarına gönderilen selamlama hediyeleri arasında da lapis lazuli ve lapis lazuli ürünler yer almaktadır. Bu belgelerde Mezopotamya kralları, lapis lazuli ürünleri sayarken onları suni olanlardan ayırmak için özellikle "gerçek lapis lazuli" ve "dağlardan elde edilen lapis lazuli" tanımlaması yapmışlardır (Moran, 1992, s. 18, 22). Amarna vesikaları, aynı zamanda Mezopotamya krallarının Afganistan kökenli lapis lazulinin Mısır'a taşınmasında aracı rol oynadıklarını göstermektedir.

3.3. Lapis Lazulinin Muhafazası ve İşlenmesi

Yazılı ve arkeolojik malzemeler incelendiğinde lapis lazulinin hem hammadde olarak hem de işlenmiş ürün olarak temin edildiği anlaşılmıştır. Elde edilen lapis lazuli, saray ve tapınakların depolarında muhafaza edilmiştir. Yukarıda geçen tapınakların yağmalanmasıyla ilgili metinden de anlaşılabileceği üzere tapınaklarda lapis lazuli değerli ürünler ile birlikte muhafaza ediliyordu. Ebla'da MÖ 2400-2250 yıllarına tarihlenen G sarayının idari bölümünde 19,355 kg ham lapis lazuli, değerli işlenmiş parçaların saklandığı depo odasında ise 17,253 kg lapis lazuli tespit edilmiştir (Pinnock, 2006, s. 349)(Fotoğraf 3). Saray ve tapınak depolarında muhafaza edilen bu değerli taşlar, bu kurumların zanaatkarları tarafından devlet kontrolü altında işlenmiştir (Casanova, 2001, s. 157). Yerel üretim, ürünlerin yerel tarzlarda ortaya çıkmasıyla da doğrulanmaktadır. Nitekim Suriye⁹ ve Mezopotamya'da lapis lazuli mücevher üretiminin kanıtı Ebla, Jebel Aruda, Larsa ve Ur şehirlerinde bulunmuştur (Casanova, 2001, s. 155-156; Casanova, 2008, s. 68).

Lapis lazuli yapısı itibarıyla standart bir kaliteye sahip değildi, kalite farklılıkları vardı. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait birkaç metinde çok iyi kalitede (damqum watrum) husarum geçmektedir. Bir

⁹ Mari'de bir atölye bulunmamış olsa da çivi yazılı belgeler, zanaatkarların MÖ 2. bin yıl boyunca lapis lazuli işlediklerini kanıtlar niteliktedir (Casanova, 2008, s. 68).

mektupta: “*husarum’u kontrol edin. Eğer temizse, beyaz ve lekeli değilse fiyatını ödeyin*” denilmektedir. Yine satış fiyatlarındaki farklılık da taşın kalitesiyle ilgili olmalıdır. Bir mektupta yaklaşık 1.2 kg çok iyi kalitede lapis lazuli ve lapis lazuliden yapılmış bir kadehin satışı hakkında şöyle denilmektedir: “...2 ½ mina çok iyi kalitede lapis lazuli ve lapis lazuliden yapılmış bir kadehi mübriimle (mübürlü olarak) Amita sana getirmektedir. Eğer (fiyatı) 6 mina gümüş veya üzerinde ise lapis lazuli’yi satın. Eğer ½ mina paşallum cinsi altın veya üzerinde ise kadehi satın. Eğer (alıcı) yoksa ve satamıyorsanız lapis lazuli ve kadeh ben gelinceye kadar (sizde) kalsın...” (Günbattu, 2017, s. 82).

3.4. Lapis Lazulinin Kullanımı ve Önemi

Lapis lazuli, Mezopotamya yazılı metinlerinde genellikle altın, gümüş ve akik gibi ekonomik açıdan değerli olan ürünlerle birlikte sayılmaktadır. Agade’nin Laneti’nin anlatıldığı şüirin şehrin refahından bahseden bölümünde dönemin kıymetli ürünleri arasında lapis lazuli geçmektedir: “*Koruyucu tanrıçası İnanna’nın şefkatli ve sürekli yol göstericiliği altında Agade kenti zengin ve güçlü oldu. Kentin binalarını altın, gümüş, bakır, kalay ve lapis lazuli ile doldurdu*” (Kramer, 2002, s. 91). Bir amuletin üzerinde geçen “*Tıpkı lapis lazuli gibi hayatım görünürde değerli olsun*” ifadesi de bu taşın verilen değeri ayrıca göstermektedir (Goff, 1956, s. 26).

Tunç Çağı’na ait yazılı belgelerden ve arkeolojik verilerden Mezopotamya’da lapis lazulinin saray ve tapınakla ilgili birçok nesnenin üretiminde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu taşın daha çok boncuk, figür, mühür, süs eşyası ve kakma malzemesi olarak küçük boyutlardaki işlerde kullanıldığı görülmektedir. Taşın doğal yapısına bağlı olarak daha büyük ebatlardaki eserlerin yapımında kullanımı ise nadirdir (Herrmann, 1968, s. 24).

Arkeolojik verilerden lekesiz ve saf kraliyet mavisi olan lapis lazulinin mücevher imalatında, daha düşük kaliteli lapis lazulinin ise damga ve silindir mühür gibi ürünlerin yapımında kullanıldığı bilinmektedir (Ajango, 2010, s. 6)(Fotoğraf 4,5, 6, 7). Tunç Çağı’nda Mezopotamya’da ele geçirilen lapis lazuli eserlerin büyük kısmını boncuklar teşkil etmektedir (Casanova, 2000b, s. 174; Casanova, 2001, s. 155). Casanova, son derece küçük lapis lazuli boncuklardan oluşan Kraliçe Pu-Abi’nin tacının yapımında 10.128 adet lapis lazuli boncuk kullanıldığını ve boncukların işçiliğinin o dönemin şartlarına göre 2.000 saatlik bir mesai gerektirdiğini hesaplamıştır (Casanova, 2001, s. 161)(Fotoğraf 8). Pu-Abi’nin tacındaki boncukların dışında lapis lazuli boncukların elit kesimin mezarlarında ortaya çıkması onların yüksek statü göstergesi olduğunu kanıtlamaktadır. Statü göstergesinin yanı sıra dini bir amacının olduğu da muhakkaktır. İnanna’nın Ölüler Diyarı’na inişinin anlatıldığı bölümde geçen “*Küçük lapis lazulilerini boynuna taktı... Küçük lapis lazulileri boynundan alındı*” ifadeleri bu duruma açık bir işarettir (Kramer, 1999, s. 164, 166).

Lapis lazuli, Mezopotamya uygarlıklarında kakma malzemesi olarak oldukça tercih edilen bir malzeme olmuştur. Heykellerin gözlerinde, kaşlarında, kraliyet asaları, oyun tahtaları, makyaj kutuları vs. ürünlerde kakma malzemesi olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 9, 10, 12). Bunun yanı sıra ünlü Ur Standardı ve lir kutularında olduğu gibi önemli eserlerde arka fon malzemesi olarak kullanılmıştır (Woolley, 1934, I/II)(Fotoğraf 10, 11, 12).

Erken Hanedanlık döneminde hayvan heykellerinin boynuzlarında, hayvan ve insan heykellerinin sakallarında¹⁰ lapis lazulinin kullanımı çok sık görülmektedir (Woolley, 1934, levha 107, 108, 110)(Fotoğraf 11). Arkeolojik buluntuların yanı sıra Erken Hanedanlık destanlarında kahraman krallar ve tanrılar lapis lazuli sakallı olarak tasvir edilmiştir (Kramer, 2002, s. 250; Polonsky, 2002, s. 193).

Saray ve tapınakların inşaatlarında temel taşı¹¹ olarak konulan nesneler arasında lapis lazuli de sayılmaktadır. Erken Hanedanlık III döneminde kral Lugal-silasi’ye ait bir lapis lazuli temel taşı bugün British Museum’da sergilenmektedir. Bu temel taşı üzerinde “*Lugal-Silasi tanrı An ve Inanna için tapınak kompleksinin avlu duvarını inşa etti*” ifadesi kayıtlıdır. www.britishmuseum.org/collection/object/W_1892-1213-9-erişim 17.06.2020 (Fotoğraf 13).

¹⁰ Yeni Babil ve Akamenid döneminde de insan heykellerinin sakalları lapis lazuliden yapılmıştır (Herrmann, 1968, s. 44).

¹¹ Lapis lazuli Yeni Asur dönemine ait metinlerde de temel taşları arasında sayılmaktadır. II. Sargon’a ait Khorsabad’ın (Dur-Şarrukin) inşasından bahseden yazılı kaynaklarda yaptırmış olduğu sarayın temelini attığı malzemeler arasında lapis lazuli de kaydedilmiştir: “...Ninive’nin düzlüğünde Muşri Dağı’nın eteğinde bir kent kurdum ve adını Dur-Şarrukin koydum. İçine büyük tanrı Sin, Şamaş, Adad ve Urta için bir konut yaptım. Onun ortasına fildişi, akçağaç, şimşir, dut, sedir, selvi, ardıç, çam ve şamfistığı ağaçlarından eşsiz bir saray yaptım. Temellerini altın, gümüş, kurşun, magnezit, lapis lazuli ve alabastir ithaf tabletleri üzerine attım...” (Luckenbill, 1927, s. 59).

Lapis lazuli, amuletlerin imalatında da kullanılan bir malzemeydi. Ur kazılarında çok sayıda zoomorfik amulet (kurbaga, balık, koç, keçi, buzağı) ortaya çıkarılmıştır (Woolley, 1934, levha 142)(Fotoğraf 14, 15).

Mezopotamya yazılı kaynakları incelendiğinde lapis lazulinin mitolojik eserlerde, ilahilerde, ritüel metinlerinde ve kraliyet yazıtlarında sıklıkla geçtiği görülmektedir. Mitolojik eserlerde bu taş doğrudan kral ve tanrı ile ilişkili bir nesne olarak görülmekte olup bazen krallar¹² tarafından tanrılara bazen de bir tanrıdan başka bir tanrıya sunulmaktadır (Kramer, 2002, s. 101, 178). “*Emeş, Enten’e altın, gümüş ve lapis lazuli armağan etti*” (Kramer, 2002, s. 102). Mitolojik eserlerde tapınaklar tarif edilirken “*lapis lazuli ile süslenmiş, lapis lazuli gibi parlayan*” ifadeleri geçmektedir (Kramer, 1999, s. 120). Eridu Tapınağı İlahisi, Eridu’nun su tanrısı Esira’nın (Apsu) inşası üzerine eksiksiz bir ilahi metnidir. Tapınağın mitolojik kökenini ve ritüellerinin kutsal nesnelerini öven (Langdon, 1923, s. 161) bu ilahi, tapınağın çok değerli malzemelerle süslendiğini göstermektedir:

- “4. Aşağı denizin efendisi, kral Enki
5. Kadere karar verenlerin efendisi Enki
6. onun altın ve lapis lazuli tapınağı tek seferde inşa edildi
7. Altın ve lapis lazuli gün ışığı gibi parlıyor,
8. Görünüşe göre Apsu’nun evi var
9. kutsal ve derin temel derinlikten yükselir
10. Kral Nudimmud’a kadar bunu kurdular
11. Kutsal bir tapınak inşa edildi ve lapis lazuli ile süslendi (Langdon, 1923, s. 163-164).

Mitolojik ve teolojik eserlerde geçen ifadelerden lapis lazulinin Mezopotamya uygarlıkları tarafından kutsal kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu taş, kutsallığını öncelikle kozmolojik anlamına borçluydu (Eliade, 2020, s. 37-38). Lapis lazuli, renginden ve içerisinde bulunan sarı renkli noktalar şeklindeki pritlerden dolayı gökyüzünü, özellikle de yıldızlı geceyi temsil ediyordu. Sumerlere göre evren iki temel öğeden oluşmaktadır. “Evren”in Sumerce ifadesi, kelimesi kelimesine “gök-yer” anlamına gelen “an-ki”dir. Bu sözcükten anlaşılabileceği üzere evren, gök ve yere ait alt bölümler halinde düzenlenmiştir. Gök, gökyüzü ve “yukarıdaki büyük” denilen göğün üstündeki uzayı kapsar; gök tanrıları burada oturur. Yer, yeryüzünü ve “aşağıdaki büyük” denilen yeraltını kapsar; yeraltı ya da ölümler diyarının tanrıları burada oturur. Göğün düzenlenmesi ise küçük bir mitolojik öyküyle şu şekilde açıklanabilir: *Sumer Mitolojisi’nde ay tanrısı Nanna/Sin, Sumerlerin yıldızlarla ilgili baş tanrısı olan hava-tanrısı Enlil ve onun karısı hava-tanrıçası Ninlil’den doğmuştur. Göklerde bir gıfı’yla yolculuk ettiği düşünülen ve bundan dolayı zifiri karanlık lapis lazuli renkli göğe ışık getiren ay-tanrısı Nanna. “küçükler,” yıldızlar, üstünde tohum gibi saçılırken “büyükler,” belki de gezegenler, yabancı öküçler gibi etrafında gezinirler* (Kramer, 1999, s. 86). Bu mitolojik öyküden de anlaşılabileceği üzere lapis lazuli esasında yıldızlı göğün mavisidir, yani kutsal gücüne ortak olduğu göğün mavisidir.

Güneş ve adalet tanrısı olan Utu’nun gökyüzünde yolculuğunu anlatan bir metinde, lapis lazuli yine gökyüzünün temsilcisi olarak geçmektedir. Ayrıca metinde bu taştan yapılan sembolik objelerden bahsedilmiştir: “(Utu) lapis lazuli göklerini geçmektedir. Ayrıca lapis lazuli zirvesi olan güneşin doğduğu dağa yalvarıldı. Şamaş, lapis lazuli merdivenlerden yukarıya doğru yükselir ve adaletin lapis lazuli asasını taşır. Güneş Tanrısı ayrıca lapis lazuli kürsü ile eşleştirilir. Son olarak yükseldiği sırada parlak ve nemli olarak nitelendirilebilecek lapis lazuli sakalını takar” (Polonsky, 2002, s. 193).

Mezopotamya kaynaklarında uğurlu taşlar arasında yer alan lapis lazulinin, kötülüklerden koruyucu bir güce sahip olduğu düşüncesi de hâkimdi. Bu nedenle amulet yapımında oldukça tercih edilen bir malzemedir (Goff, 1956, s. 23, 26). Amulet olarak kullanıldığı düşünülen lapis lazuli mühür üzerindeki “*Birisi bir lapis lazuli mübrü taşırsa, korumaya sahip olacak ve tanrısı onunla sevinecek*” ifadesi de bu duruma açık bir kanıttır (Winter, 1999, s. 50). Lapis lazuli, muhtemelen koruma gücünü renginden alıyordu. Lapis lazuli rengi günümüzde dahi nazar boncuğu yapımında kullanılan temel renktir¹³.

¹² III. Salmanasar tarafından tanrı Aşşur’a adanmış küçük küre şeklinde bir lapis lazuli boncuk bulunmuştur. Boncuk üzerinde şunlar yazılıdır: “*Salmanasar efendisi, Aşşur’a [bunu] adadı*” (Gries, 2019, s. 49)(Fotoğraf 16).

¹³ Lapis lazuli renginde sırlı tuğlalar, saray ve tapınakların inşasında kullanılan malzemeler arasındaydı. Orta Asur ve Yeni Asur kralları saray ve tapınaklarının inşasında lapis lazuli renginde sırlı tuğlalar kullandıklarıyla övünmektedir (Thavapalan, 2019, s. 313). Nebukadnezar, İstar Kapısı’nı parlak lapis lazuli renginde sırlı tuğlalarla inşa etmiştir. (Fotoğraf 17). Muhtemelen bu yapıların lapis

Mitolojik eserlerde lapis lazulinin kutsal nesne olarak görülmesi, onu Mezopotamya ritüellerinde de önemli bir yere koymaktadır. Ritüel metinlerinde ölüme ve lanete karşı koruma amaçlı büyü metinlerinde ise arındırıcı nesne olarak geçmektedir (Von Rosen, 1988, s. 30). Doğumun kolay geçmesi için yapılan ritüellerde doğumu kolaylaştıran nesneler arasında sayılmaktadır (Goff, 1956, s. 25). Bazen de bu ritüellerde doğacak çocuğun cinsiyetine ima yapmaktadır. Şöyle ki doğum ile ilgili büyü metinlerinde, hamile kadın gemiye benzetilmektedir. Geminin yükü olan akik ve lapis lazuli ise doğmamış bebeğin cinsiyetini ima etmektedir. Ancak metinlerde bu taşlardan hangisinin erkeği hangisinin kızı temsil ettiğine dair açık kanıt yoktur¹⁴(Farber, 1984, s. 312). “[Doğum yapmak üzere olan kadın, gemiyi sular üzerinde yürütüyor.] [... ufuk(tan)?, doğum yapmak üzere olan kadın [gemiye sular üzerinde yürütüyor]. O, bir gemiye parfüm (taşımak için) parfüm yüklemiştir. O, bir gemiye sedir (taşımak için) sedir yüklemiştir. O, bir gemiye sedir kokusu (taşımak için) sedir kokusu yüklemiştir. O, bir gemi(ye) akik ve lapis lazuli (taşımak için) akik ve lapis lazuli yüklemiştir. (Henüz) onun akik olup olmadığını bilmesede lapis lazuli olup olmadığını bilmesede Gemi, rıbtımda vakit geçirdikten sonra rıbtımı terk eder. Gemi, ölüm rıbtımında alıkonulmuştur. Magurru-gemisi, meşakkat rıbtımında zıpt edilmişti. Büyülerin efendisi, Sîn'in [komutasında], gemi öl[üm] [rıbtımından]. Salverisin; magurru-gemisi, [meşakkat rıbtımından] azat edil[sin] (Scurlock, 1991, s. 146-147).

Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da lapis lazuli ticareti ve kullanımında Sumerlerin Güney Mezopotamya'ya gelmesiyle birlikte bir yoğunluk görülmektedir. Sumerlerin Mezopotamya'nın güneyine nereden geldikleri hala tartışma konusu olmakla birlikte, kuzeyden geldikleri üzerine görüşler daha yaygındır. Sumerlerin, başlangıçta Türkistan ya da Kazakistan hatta Kırgızistan ve bu bölgelerin doğusunda yaşadıkları bilinmektedir (Durmuş, 2018, s. 180). Dolayısıyla lapis lazulinin ana kaynaklarına yakın bir coğrafyada yaşıyorlardı. Bu durum ise Sumerlerin esas renginden ötürü gökyüzünü temsil ettiği düşüncesiyle kutsallık atfettikleri bu taşı anayurtlarından tanıyarak olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir.

4. Sonuç

Mezopotamya uygarlıklarının gelişmesi için önemli olan maden, taş ve ağaç bakımından fakir bir bölgedir. Bu durum Mezopotamya halklarını, tarihleri boyunca ihtiyaç duydukları maddeleri komşu bölgelerden temin etmeye zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla erken çağlardan itibaren Mezopotamya'nın çevre bölgelerle ticari ilişkilerinin başladığı görülmektedir. Eski Mezopotamya uygarlıkları tarafından ticareti yapılan ürünler arasında yer alan lapis lazulinin ana kaynağı Afganistan'dır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklar bu taşın Afganistan'dan Mezopotamya'ya ulaştığını kanıtlamaktadır. Afganistan menşeli lapis lazuli ve lapis lazuli ürünler Mezopotamya'ya taşınırken İran üzerinden geçmek durumundaydı. Bu durumda İran bölgesinin, lapis lazuli ticaretinde erken dönemlerden itibaren, Afganistan'la Mezopotamya arasında bir köprü görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Mezopotamya uygarlıkları da İran yoluyla temin ettikleri Afganistan menşeli lapis lazulinin Anadolu ve Mısır'a kadar taşınmasında aracı rol oynamışlardır. Yazılı ve arkeolojik veriler doğrultusunda lapis lazulinin, özellikle Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da oldukça tercih edilen ve kullanılan bir taş olduğu görülmektedir.

Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da lapis lazulinin ekonomik, dini ve kültürel açıdan çok önemli bir yere sahip olduğu, yazılı belgelerde çok sık anılması ve arkeolojik verilerin zenginliğinden anlaşılmaktadır. Yazılı belgelerden Sumerlerin, lapis lazuliye gökyüzünü temsil ettiği için kutsal kabul ettikleri anlaşılmıştır. Ritüel metinlerden ise bu taşın tılsımlı ve kötülükten koruyucu bir güce sahip olduğu düşüncesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Lapis lazuli kutsal gücünün yanı sıra prestij malzemesi olarak da kabul edilmiş, değerli taşlar arasında yer almıştır. Bu nedenle lapis lazulinin teminin ve sarfiyatının bizzat kralların denetimi altında olduğu görülmektedir.

Arkeolojik buluntular ışığında lapis lazulinin saray ve tapınakla ilgili birçok nesnenin üretiminde ve daha çok boncuk, figür, mühür, süs eşyası ve kakma malzemesi olarak küçük boyutlardaki işlerde kullanıldığı

lazuli renginde sırlı tuğlalarda inşa edilmiş olmasının temelinde lapis mavisinin kötülüklerden koruduğu inancı yatıyordu (von Rosen, 1988, s. 33)

¹⁴ Bazı yazarlar lapis lazulinin erkek bebeği akığın ise kız bebeği simgelediğini (Barret, 2007, s. 26) bazı yazarlar ise tam tersini lapis lazulinin kız bebeği, akığın erkek bebeği simgelediğini yazmaktadır (Scurlock, 1991, s. 146, d. 97). Akik taşı, Mezopotamya metinlerinde İnanna'nın sembollerinden biri olarak görülmektedir. “*Sen annesin, Babil'in İstar'ı sen annesin, Babil'in kraliçesisin, sen annesin, burma ağacı akik taşıdır*” (Dilek, 2019, s. 235). Akik taşının tanrıça ile eşleştirilmesi ve tanrıların ve kralların sakallarının ise lapis lazuli ile eşleştirilmesi, lapis lazulinin erkek çocuğu ima ettiği fikrini güçlendirmektedir.

görülmektedir. Lapis lazulinin en yoğun kullanımı Sumerler döneminde olmuştur. Ancak Mezopotamya uygarlıklarının temelinde Sumer Uygarlığı yattığı için Sumerler tarafından lapis lazuli ve rengine atfedilen değer, diğer uygarlıklar tarafından da benimsenmiş, lapis lazuli ve rengi Mezopotamya tarihi boyunca önemini korumuştur.

5. Extended Abstract

Lapis lazuli is a precious stone of generally blue color, translucent-opaque quality, which contains lazurite mineral and consists of several different minerals together with calcite, pyrite and other silicates. The main production areas in the world where lapis lazuli is obtained are South America, Lake Baikal and Badkshan region of Afghanistan. There is no source of this stone in Mesopotamia geography. Mesopotamia, which has fertile plains, is a region that is poor in stone, minerals and trees, although it is rich in bitumen, clay and agricultural products. This situation obliged the Mesopotamian peoples to procure the materials they needed throughout their history from neighbouring regions. Therefore, it is seen that Mesopotamia has started commercial relations with the surrounding regions since the early ages.

The aim of this study is to reveal from which sources the lapis lazuli, was obtained from, which has been used since very early dates, how it reached the region, in which areas it was used, and what kind of meanings were attributed to this stone by Mesopotamian civilizations, although it was not found in Mesopotamian geography. While answering these questions, archaeological finds and written sources shed light on us.

The main source of lapis lazuli, which is among the precious stones for ancient Mesopotamian civilizations, was the mineral deposits in the Badkshan region of Afghanistan. Archaeological sources show that this stone reached Mesopotamia from Afghanistan. In the light of archaeological data, many land trade routes have been identified between Afghanistan and Mesopotamia. The common point of these routes is Iranian lands. Lapis lazuli and lapis lazuli products originating from Afghanistan had to pass through Iran while being transported to Mesopotamia. In this case, it is understood that Iran region has served as a bridge between Afghanistan and Mesopotamia in the trade of lapis lazuli since the early periods. From the archaeological data, it is understood that the earliest use and trade of lapis lazuli in Mesopotamia took place in northern Mesopotamia and later reached Southern Mesopotamia. It is seen that the trade of lapis lazuli stone, which is understood to have been imported since the Ubaid Period in Mesopotamia, started to increase from the 4th millennium BC. Demand for lapis lazuli increased due to the developments in the Bronze Age in the 3rd and 2nd millennia BC. The most intense interest in lapis lazuli in Mesopotamia was during the Sumerians.

In the light of written documents, it is understood that lapis lazuli was provided by Mesopotamian countries through military, political and diplomatic relations (booty, tribute and gift), especially commercial relations. Although lapis lazuli is considered sacred by Mesopotamian civilizations, it has also been among the prestige products. Therefore, administrators in Mesopotamia personally undertook the supply of lapis lazuli necessary for the temple and palace. When the tablets belonging to the Bronze Age are examined, it is clearly understood that the trade of lapis lazuli is under the monopoly of the political authorities. Lapis lazuli was provided both as a raw material and as a processed product. Lapis lazuli obtained was preserved in the warehouses of palaces and temples. Preserved in palace and temple warehouses, these precious stones were processed by the craftsmen of these institutions under state control. Lapis lazuli is often counted with economically valuable products such as gold, silver and agate in Mesopotamian texts.

Lapis lazuli had a very important place in the history of Mesopotamia in terms of economy, religion and culture. The importance of this stone is understood from the richness of archaeological data and its frequent mention in written documents. In Mesopotamian literature, lapis lazuli is frequently mentioned in epics, hymns, prayer and ritual texts, political, military and economic texts. In these texts, it is seen as an object directly related to the palace and temple, that is, with the king and god, and is seen among the gifts offered to the gods by the kings in the decoration of palaces and temples. It is understood from epic and theological texts that lapis lazuli and its color blue were considered sacred in Mesopotamian civilizations because they represented the sky. This situation shows that besides its sacred power, it is accepted as a

prestige material, it is among the precious stones and the supply and consumption of this stone is under the control of the kings themselves. From the ritual texts, it is understood that this stone has an enchanting and evil-repelling power.

In the light of archaeological findings, it is seen that lapis lazuli was used in small-sized works as beads, figures, seals, ornaments and inlays in the production of many objects related to the palace and temple. Mesopotamian civilizations used this stone fondly and pioneered its transportation to Egypt and Anatolia.

In the Bronze Age, there was an intensity in the trade and use of lapis lazuli in Mesopotamia with the arrival of the Sumerians to Southern Mesopotamia. Where the Sumerians came from in the south of Mesopotamia is still a matter of debate, but views on their origin from the north are more common. Sumerians originally lived in Turkistan or Kazakhstan and even in Kyrgyzstan and the eastern part of these regions. Therefore, they lived in a geography close to the main sources of lapis lazuli. This situation brings to mind the possibility that the Sumerians may have known this stone from their homeland.

Kaynakça

Ajango, K. M. (2010). *New Thoughts On The Trade Of Lapis Lazuli In The Ancient Near East C. 3000 – 2000 B.C.* Submitted to the Faculty of The Archaeological Studies Program Department of Sociology and Archaeology. University of Wisconsin-La Crosse.

Archi, A. (2017). Lapis Lazuli and shells From Mari to Ebla. Ç. Maner & M.T. Horowitz(Ed.) *Overturing Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener* (pp. 34-47). Leiden: Brill.

Aston, B. (1994). *Ancient Egyptian Stone Vessels. Materials and Forms.* Heidelberg: Orientverlag.

Barret, E. C. (2007). Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mezopotamian Afterlife, and, the Liminal Role of Inanna/Ishar. *JANER* 7 (1), pp. 7-65.

Biga, G.M. (2014). Inherited Space – Third Millennium Political and Cultural Landscape, in: Cancik-Kirschbaum, E., Brisch, N., Eidem, J. (Eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space: The Emergence of the Mittani State*, (pp. 93-110.) Berlin- Boston: De Gruyter.

CAD (2010). *The Assyrian Dictionary*, Volume 20, U-W, R. D. Biggs, et al. (Ed.). Chicago: The Oriental Institute.

Casanova, M. (2000a). Le contrôle du lapis-lazuli des origine au début du IIe millénaire av. J.C. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02115695/document>. pp.177-182.

Casanova, M. (2000b). Le lapis-lazuli de l'Asie centrale à la Syrie au Chalcolithique et à l'âge du Bronze: Traits Communs et particularités régionales, in: P. Matthiae, L. Peyronel & F. Pinnock (Ed.). *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. (pp. 171-184). Roma: Università degli studi di Roma La Sapienza.

Casanova, M. (2001). Le lapis-lazuli, la pierre précieuse de l'Orient ancien. *Dialogues D'histoire Ancienne*, 27, 2, pp. 149-170.

Casanova, M. (2008). Lapis Lazuli. J. Aruz, K. Benzel & M. Evans (Ed.). *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the second Millenium BC*. (pp. 68-70). New Haven and London: Yale University Press.

Cholidis, N., (2003). The Treasure of Ur From Mari. Joan Aruz, R. Wallenfels (Ed.). *Art of the First Cities : The Third Millenium B.C. From the Mediterranean to the Indus*. pp. 139-164, New Haven and London: Yale University Press.

Cooper, J. S. (2002). *Reconstructing history from ancient inscriptions: The Lagash-Umma border conflict*. Malibu: Undena Publications.

Crawfort, H. (2015). *Sumer ve Sumerler*. Ankara: Arkadaş Yayınları.

Çınardalı-Karaaslan, N. (2013). Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma. *Belleten*, C. 77, S. 278, ss. 15-72.

Dilek, Y. (2019). *Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler*. Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Duffin, C. J. (2014). The Pharmaceutical use of Lapis Lazuli in the Ancient East. *British Society for the History of Pharmacy*, 44 (4), pp. 84-87.

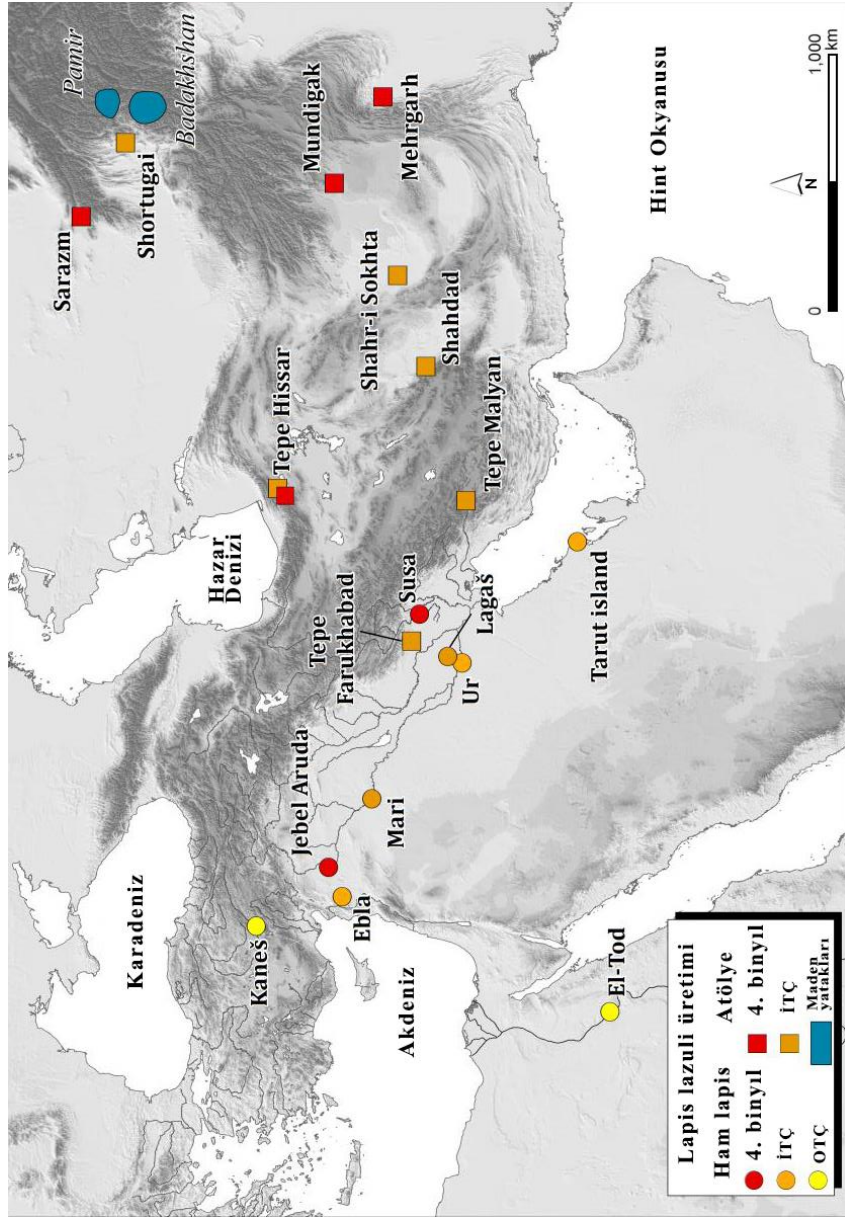
- Durmuş, İ. (2018). Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5 (17 Ek Özel Sayı), ss. 177-200.
- Eliade, M. (2020). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. Çev. M. Özcan. Ankara: Doğubatı Yayınları.
- Farber, G. (1984). Another Old Babylonian Childbirth Incantation. *Journal of Near Eastern Studies*, 43 (4), pp. 311-316.
- Goff, B. L. (1956). The Rôle of Amulets in Mesopotamian Ritual Texts. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 19 (1/2), pp. 1-39.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II(858-745).The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods 3*. Toronto: The University of Toronto Press.
- Gries, H. (2019). Votive Objects from the Temple of Aššur at Aššur. J.E.Rossberger & E. Rossberger (Ed.). *Ancient Near Eastern Temple Inventories in the Third and Second Millennia BCE: Integrating Archaeological, Textual, and Visual Sources*. Proceedings of a conference held at the LMU Centre for Advanced Studies, November 14–15, 2016. (pp. 139-149). Germany: PeWe-Verlag.
- Günbattı, C. (2017). *Kültepe-Kaniş*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Herrmann, G. (1968). Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade. *Iraq*, XXX(1), pp. 21-57.
<http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/lapislazuli> (Erişim tarihi 20.02.2020).
- Huang, H.(2018). The Route of Lapis Lazuli: Lapis Lazuli Trade From Afghanistan to Egypt During Mid-Late Bronze Age. *4th Annual International Conference on Modern Education and Social Science. Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, volume 183. pp. 391-399.
- Kramer, S. N. (1999). *Sumer Mitolojisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (2002). *Sumerler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Langdon, S. (1923). Two Sumerian Hymns from Eridu and Nippur. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 39, pp. 161-186.
- Law, R.W. (2014). Evaluating Potential Lapis lazuli Sources for Ancient South Asia Using Sulphure Isotope Analysis. C.C. Lamberg-Karlovski, B. Genito & B. Cerasetti, (Ed.), "My life is like the Summer Rose": *Maurizio Tosi e l'Archeologia come modo di vivere. Papers in honour of Maurizio Tosi for his 70th birthday*. Archaeopress (pp. 419-429). Oxford: Archaeopress.
- Luckenbill D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria From the Earliest Times to Sargon*, Vol. I, Chicago: Chicago Press.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria From Sargon to the End*, Vol II, Chicago: Chicago Press.
- Majidzadeh Y. (1976). The Land of Aratta, *Journal of Near Eastern Studies* , Vol. 35, No. 2, pp. 105-113.
- Massa, M. & Palmisano, A., (2018). Change and Continuity in the Long-distance Exchange Networks between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia, c.3200- 1600 BC. *Journal of Anthropological Archaeology*, 49, pp. 65-87.
- McIntosh J. R. (2008). *The Ancient Indus Valley*. California: ABC-CLIO.
- Michel, C. (1999). Les joyaux des rois de Mari. A. Caubet (Ed.). *Cornaline et pierres précieuses. La Méditerranée, de l'Antiquité à l'Islam*. (pp. 401-432). Paris: La Documentation Française.
- Moorey, P.R.S. (1994). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*. Oxford: Clarendon Press.
- Moran, W. L. (1992). *Amarna Letters*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Mynářová, J. (2012). From the mountain or from the kiln? Lapis lazuli in the Amarna Letters. G. del Olmo Lete, J. Vidal & N. Wyatt (Ed.). *The Perfumes of Seven Tamarisks Studies in Honour of Wilfred G. E. Watson*. (pp. 63-69). Germany: Ugarit Verlag.
- Oppenheim, A. L. (1970). Glasses in Mesopotamian Sources. In A. L. Oppenheim / R. H. Brill / D. Barag / A. von Saldern: *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*. (pp. 9-21). New York: The Corning Museum of Glass.
- Parrot, A. (1965). Les Fouilles de Mari. *Syria* 42 (3-4), pp. 197-225.
- Peasnell, B. & Rothman M. S. (2002). One of Iraq's Earliest Townns. *Excavating Tepe Gawra in the Archives of the University of the Pennsylvania Museum* 45 (3), pp. 34-39.

- Pinnock, E. (2006). The Raw Lapis Lazuli in the Royal Palace G of Ebla. *Weights in context: Bronze age weighing systems of Eastern Mediterranean : chronology, typology, material and archaeological contexts : proceedings of the International colloquium, Rome 22nd-24th November 2004*. Roma: Istituto italiano di numismatica.
- Polonsky, J. (2002). *The Rise of the Sun God and the Determination of Destiny in Ancient Mesopotamia*, in Asian and Middle Eastern Studies, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania.
- RIME1.13.05.01.https://cdli.ucla.edu/search/search_results.php?SearchMode=Text&ObjectID=P431203.Erişim.12.01.2021.
- Sarianidi, V.I. & Kowalski, L.H. (1971). The Lapis Lazuli Route in the Ancient East. *Archaeology* 24 (1/1), pp. 12-15.
- Sasson, J. M. (2008). Texts, Trade and Travelers. J. Aruz, K. Benzel & M. Evans (Ed.). *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the second Millenium BC*. (pp. 95-100). New Haven and London: Yale University Press.
- Scurlock, J. (1991). Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing with Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia. *Incognita*, 2, pp. 137-185.
- Sowada, K. (2009). *Egypt in the Eastern Mediterranean During the Old Kingdom: An Archaeological Perspective*.Göttingen, Fribourg: Fribourg, Academic Press.
- Sumer Kral Destanları-Enmerkar-Lugalbanda*. (2012). (çev: S. F. Adalı & A. T. Görgü). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Thavapalan, S. (2019). The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia. *Culture and History of the Ancient Near East*, Vol. 104. Leiden: Brill.
- Thompson, C. (1931). *The Prisms of Esarhaddon and Ashurbanipal Found at Nineveh, 1927-28*. London: Printed by Order of the Trustees, sold at the British Museum.
- Tosi, M. & Vidale, M. (1990). 4th Millennium BC Lapis Lazuli Working at Mehrgarh, Pakistan. *Paléorient* 16, pp. 89-99.
- Tosi, M. (1974). *The Lapis Lazuli Trade Across the Iranian Plateau in the 3rd Millennium B.C*. Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- Vaggelli, G., Es Sebar, L., Borghi A., Cossio, R., Re A., Fantino, F. & Lo Giudice, A. (2019). Improvements to the analytical protocol of lapis lazuli provenance: First study on Myanmar rock samples. *The European Physical Journal Plus*. 134: 104. pp. 1-15.
- Van de Mieroop, M. (2018). *Eski Yakınoğlu Tarihi MÖ 3000-323*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- von Rosen, L. (1988). *Lapis Lazuli in Geological Contexts and in Ancient Written Sources*. Partille: Åström.
- Winter, I. J. (1999). The Aesthetic Value of Lapis Lazuli in Mesopotamia. Cornaline et pierres précieuses. A. Caubet (Ed.). *La Méditerranée de l'Antiquité à l'Islam* (pp. 43-58). Paris: Musée du Louvre.
- Woolley, C. L. (1934). *Ur Excavations The Royal Cemetery: A Report On And Sargonid The Predynastic Graves Excavated Between 1926 And 1931*. Volume I/II London: British Museum.
- Zöldföldi, J., Richter, S., Kasztovszky, Z. & Mihali, J. (2006). Where does lapis lazuli come from? Non-destructive provenance analysis by PGAA, in: J. Pérez-Arantegui (Ed.), *Proceedings of the 34th International Symposium on Archaeometry*, Zaragoza 3-7 May 2004. (pp. 353-361).Istutucion Fernando el Catolico, Zaragoza.

Ekler

Harita 1. Eski Yakındoğuda Lapis Lazuli Kaynakları (M. Casanova & H. David)
<https://books.openedition.org/momeditions/8176>

Harita 2. MÖ 4. Bin ve 2. Bin Lapis Lazuli Kaynakları ve Üretim Yerleri
(Massa, M. & Palmisano, A., 2018, fig.10'dan yeniden düzenlenmiştir)

Fotoğraf 1. Lapis Lazuli
<http://www.mta.gov.tr>

Fotoğraf 2. Ur Kralı Mesannepada'nın Mari Kralı'na Hediye Ettiği Çiviyazılı Lapis Lazuli Boncuk.
<http://www.unesco.org/culture/museum-for-dialogue>

Fotoğraf 3. Ebla G Sarayında Bulunan Lapis Lazuli Parçaları
http://www.ebla.it/estoria_del_sito_storia_di_ebla.html

Fotoğraf 4. Ur/Erken Hanedanlık III Dönemine ait Lapis Lazuli Boncuklar
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 5. Ur / Erken Hanedanlık III Dönemine ait Lapis Lazuli ve Altın Boncuklu Kolyeler
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 6. Ur / Lapis Lazuli Silindir Mühür
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 7. Ur / Lapis Lazuli Silindir Mühür
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 8. Kraliçe Puabi'nin Lapis Lazuli ve Altın İşlemeli Tacı
<https://www.penn.museum/>

Fotoğraf 9. Ur / Kraliyet Oyun Tahtası
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 10. Ur / Lapis Lazuli Kakmalı Lir
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 11. Ur Lirinde bulunan Altın ve Lapis Lazuli ile Süslenmiş Boęa Başı
<https://www.penn.museum/>

Fotoğraf 12. Ur Standardı
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 13. Erken Hanedanlık III - Kral Lugal-silasi'ye Ait Lapis Lazuli Temel Taşı
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 14. Ur / Lapis Lazuli Kurbağa Biçimli Amulet
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 15. Lapis Lazuli Balık Biçimli Amulet
<https://www.britishmuseum.org/>

Fotoğraf 16. Salmanasar III Dönemine Ait Lapis Lazuli Boncuk
(Gries, 2019, s. 149)

Fotoğraf 17. İştar Kapısı Rekonstrüksiyon
<https://www.smb.museum/museen-einrichtungen/ Pergamonmuseum/home/>